

O'ZBEK TILIDA KOSMONIMLARNING LINGVOSTILISTIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

Berdimuratova Roza Rahmonovna
UrDPI akademik litesyi
katta o'qituvchi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida kosmonimlarning lingvostilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Kosmonimlar — osmon jismlari nomlari sifatida til tizimida alohida qatlamni tashkil etib, ularning semantik, stilistik va funksional jihatlari o'rganiladi. Maqolada kosmonimlarning badiiy matnlardagi qo'llanishi, ularning obrazlilik yaratishdagi o'rni va milliy tafakkur bilan bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: kosmonim, lingvostilistika, semantika, metafora, stilistik vosita, obrazlilik, o'zbek tili, badiiy matn.

Tilshunoslikda leksik birliklarning turli qatlamlari mavjud bo'lib, ulardan biri kosmonimlardir. Kosmonimlar — osmon jismlari (quyosh, oy, yulduzlar, sayyoralar va boshqalar) nomlarini ifodalovchi leksik birliklar bo'lib, ular nafaqat ilmiy, balki badiiy va publitsistik nutqda ham keng qo'llaniladi.

O'zbek tilida kosmonimlar qadimiy ildizlarga ega bo'lib, ular xalqning dunyoqarashi, mifologiyasi va madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, badiiy adabiyotlarda kosmonimlar orqali chuqur ma'no, obrazlilik va estetik ta'sir yaratiladi. Tilshunoslikda leksik birliklarning muayyan guruhlari mavjud bo'lib, ular inson tafakkuri va borliqni idrok etish jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Shunday birliklardan biri kosmonimlardir. Kosmonim atamasi qadimgi yunon tilidagi “kosmos” — “olam, koinot” va “onoma” — “nom” so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan bo'lib, umumiy ma'noda osmon jismlarining nomlarini anglatadi. Ushbu termin lingvistika, ayniqsa

onomastika sohasida alohida ahamiyatga ega bo'lib, u koinot obyektlarini nomlash tizimini ifodalaydi.

O'zbek tilida kosmonimlar qadimdan shakllangan va xalqning tarixiy-madaniy tajribasi bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan. Bu birliklar dastlab insoniyatning osmon hodisalariga bo'lgan qiziqishi, ularni kuzatishi va tushuntirishga bo'lgan ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan. Masalan, "Quyosh", "Oy", "Yulduz" kabi kosmonimlar nafaqat ilmiy termin sifatida, balki kundalik nutqda ham faol qo'llaniladi. Shu bilan birga, "Zuhra", "Mirrix", "Mushtariy" kabi sayyora nomlari ham o'zbek tilining kosmonimik qatlamini boyitadi.

Kosmonimlar til tizimida birinchi navbatda nominativ funksiyani bajaradi, ya'ni ular borliqdagi muayyan obyektlarni nomlash vazifasini ado etadi. Biroq bu bilan cheklanib qolmay, ular tilning stilistik imkoniyatlarini kengaytirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, badiiy nutqda kosmonimlar orqali obrazli ifodalar, ramziy ma'nolar va emotsional ta'sir kuchaytiriladi. Shu jihatdan kosmonimlar nafaqat lingvistik, balki estetik birliklar sifatida ham ahamiyat kasb etadi [1].

Kosmonimlarning eng muhim jihatlaridan biri ularning semantik ko'p qirrali xususiyatga ega ekanligidir. Har qanday kosmonim o'zining asosiy, ya'ni denotativ ma'nosiga ega bo'lib, u real osmon jismini bildiradi. Masalan, "Quyosh" — Yerga yorug'lik va issiqlik beruvchi yulduz, "Oy" — Yerning tabiiy yo'ldoshi, "Yulduz" esa uzoq koinot jismlarini anglatadi. Biroq kosmonimlar faqat shu asosiy ma'no bilan cheklanib qolmaydi. Ular ko'pincha ko'chma, ya'ni konnotativ ma'noda ham qo'llaniladi. Bu holatda kosmonimlar turli obrazlar, hissiyotlar va sifatlarni ifodalash vositasiga aylanadi. Masalan, "oydek yuz" iborasi insonning nihoyatda go'zal, nurli chehrasini ifodalaydi. Bu yerda "oy" so'zi o'zining haqiqiy ma'nosidan uzoqlashib, go'zallik timsoliga aylangan.

Shuningdek, "yulduzdek porlash" ifodasi ham insonning muvaffaqiyati, mashhurligi yoki iste'dodini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Bu yerda "yulduz"

yorqinlik, e'tibor markazida bo'lish kabi ijobiy konnotatsiyalarni o'zida mujassam etadi. Demak, kosmonimlar semantik jihatdan kengayish xususiyatiga ega bo'lib, ular turli nutqiy vaziyatlarda yangi ma'no qirralarini kasb etadi.

Kosmonimlarning semantik xususiyatlari ularning kontekstga bog'liq holda turlicha talqin qilinishida ham namoyon bo'ladi. Bir xil kosmonim turli matnlarda turlicha ma'no yukini olishi mumkin. Bu esa ularning til tizimidagi dinamik va moslashuvchan birliklar ekanligini ko'rsatadi. Kosmonimlar lingvostilistik jihatdan juda boy va rang-barang imkoniyatlarga ega. Ular nutqda turli stilistik vosita sifatida qo'llanib, matnning ta'sirchanligini oshiradi. Quyida kosmonimlarning asosiy lingvostilistik xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kosmonimlarning eng keng tarqalgan stilistik funksiyalaridan biri metafora yaratishdir. Metafora — bu bir obyekt yoki hodisani boshqa bir obyekt orqali obrazli ifodalash vositasidir. Kosmonimlar bu jarayonda juda qulay material hisoblanadi, chunki ular yorqin, ko'zga tashlanadigan va umumiy tasavvurga ega obyektlarni bildiradi. Masalan, “U sinfnig yulduzi edi” gapida “yulduz” so'zi asl ma'nosida emas, balki ko'chma ma'noda qo'llanilgan. Bu yerda u iste'dodli, ajralib turadigan shaxsni anglatadi. Bunday metaforalar nutqqa obrazlilik, jonlilik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Metaforik qo'llanish orqali kosmonimlar inson xarakterini, holatini yoki ijtimoiy mavqeini ifodalashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu esa ularning lingvostilistik imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Kosmonimlar epitet sifatida ham keng qo'llaniladi. Epitet — bu predmet yoki hodisaning muayyan xususiyatini ta'kidlash uchun ishlatiladigan badiiy aniqlovchidir. Kosmonimlar epitet sifatida qo'llanganda, ular tasvirni yanada yorqin va ifodali qiladi. Masalan, “oy yuzli qiz” iborasida “oy” epitet vazifasini bajarib, qizning go'zalligini yanada kuchliroq tasvirlaydi. Xuddi shuningdek, “quyoshdek mehribon ona” ifodasida “quyosh” so'zi mehr, iliqlik va g'amxo'rlik ramzi sifatida ishlatilgan.

Bunday epitetlar orqali nafaqat tashqi ko‘rinish, balki ichki sifatlar ham obrazli tarzda ifodalanadi. Natijada nutq yanada boy, estetik jihatdan mukammal va ta’sirchan bo‘ladi. Kosmonimlarning yana bir muhim xususiyati — ularning ramziy (simvolik) ma’no yuklay olishidir. Til va madaniyatda ayrim kosmonimlar muayyan tushunchalar bilan mustahkam bog‘langan bo‘ladi. Masalan, “Quyosh” ko‘pincha hayot, energiya, umid va yorug‘lik timsoli sifatida talqin qilinadi. “Oy” esa go‘zallik, sokinlik, romantika va sirlilik bilan bog‘lanadi. “Yulduz” esa orzular, maqsadlar va yo‘l ko‘rsatish ramzi sifatida qaraladi. Bu ramziy ma’nolar kosmonimlarning badiiy matnlarda keng qo‘llanishiga sabab bo‘ladi. Ular orqali muallif o‘z fikrini bevosita emas, balki obrazli va chuqur ma’no orqali ifodalaydi. Bu esa matnning estetik qiymatini oshiradi.

O‘zbek badiiy adabiyotida kosmonimlar muhim stilistik vositalardan biri sifatida faol qo‘llaniladi. Ular asosan she’riyat, nasr va publitsistik matnlarda uchraydi. Kosmonimlar orqali muallif turli badiiy maqsadlarni amalga oshiradi.

Birinchidan, kosmonimlar obraz yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, qahramonning go‘zalligini “oy” orqali, uning kuchi va energiyasini “quyosh” orqali ifodalash mumkin. Bu esa o‘quvchida aniq va jonli tasavvur hosil qiladi.

Ikkinchidan, kosmonimlar qahramon xarakterini ochishda xizmat qiladi. Masalan, “yulduz” obrazidan foydalanish orqali qahramonning iste’dodi, maqsadga intilishi yoki jamiyatdagi o‘rni ko‘rsatiladi.

Uchinchidan, kosmonimlar matnning emotsional-ekspressiv ta’sirini oshiradi. Ular orqali muallif o‘z hissiyotlarini yanada chuqurroq va ta’sirchanroq ifodalaydi. Masalan, “Oy yuzingni ko‘rsam edi, tunlarim yorishardi” misrasida “oy” sevgilining go‘zalligini ifodalash bilan birga, muallifning sog‘inch va muhabbat tuyg‘ularini ham aks ettiradi.

Shuningdek, kosmonimlar matnning poetikligini oshiradi, unga musiqiylik va ritmik ohang bag'ishlaydi. Bu esa o'quvchiga estetik zavq beradi [4].

O'zbek tilida kosmonimlar ko'p qirrali lingvistik birliklar bo'lib, ular nafaqat nominativ, balki semantik va stilistik funksiyalarni ham bajaradi. Ular orqali tilning obrazlilik, ifodaviylik va emotsionallik imkoniyatlari kengayadi. Kosmonimlarning denotativ va konnotativ ma'nolari ularning semantik boyligini ko'rsatadi. Metafora, epitet va simvol sifatida qo'llanishi esa ularning lingvostilistik ahamiyatini yanada oshiradi. Ayniqsa, badiiy matnlarda kosmonimlar muhim estetik vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois kosmonimlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Kosmonimlar til tizimida nafaqat nominativ birlik sifatida, balki xalqning tarixiy dunyoqarashi, ruhiyati va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim semantik vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, o'zbek xalqining qadimiy tasavvurlari, mifologik qarashlari va og'zaki ijod namunalari kosmonimlar bilan uzviy bog'langan. Bu birliklar orqali ajdodlarimiz borliqni qanday idrok etgani, tabiat hodisalariga qanday ma'no yuklagani yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'zbek xalq og'zaki ijodida quyosh va oy alohida e'tibor bilan tasvirlanadi. Quyosh ko'pincha hayot manbai, yorug'lik va iliqlik ramzi sifatida talqin etilib, u tiriklik, baraka va ezgulik timsoli sifatida qadrlanadi. Oy esa aksariyat hollarda go'zallik, latofat va sokinlik ifodasi sifatida qo'llanadi. Xususan, xalq qo'shiqlari, dostonlar va ertaklarda "oy yuzli qiz" yoki "oydek jamol" kabi iboralar orqali insonning tashqi go'zalligi va nozikligi ifodalanadi. Bu esa oy kosmonimining estetik va badiiy imkoniyatlari nihoyatda keng ekanligini ko'rsatadi.

Yulduzlar bilan bog'liq tasavvurlar esa ko'proq inson taqdiri, qismati va orzu-umidlari bilan aloqador holda talqin qilinadi. Xalq orasida "yulduzi

porladi”, “yulduzi yonmadi” kabi iboralar keng tarqalgan bo‘lib, ular insonning omadli yoki omadsiz bo‘lishini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu holat yulduz kosmonimining ramziy ma’noda inson hayoti bilan bog‘langanligini, ya’ni uning nafaqat fizik hodisa, balki ma’naviy tushuncha sifatida ham qabul qilinishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, kosmonimlar o‘zbek xalqining milliy tafakkurini, dunyoni idrok etish usulini va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. O‘zbek tilidagi kosmonimlar lingvostilistik jihatdan nihoyatda boy va ko‘p funksiyali leksik birliklar sirasiga kiradi. Ular tilning asosiy nominativ vazifasini bajarish bilan bir qatorda, uning estetik va ekspressiv imkoniyatlarini ham sezilarli darajada kengaytiradi [5].

Xulosa qilib aytganda, kosmonimlar o‘zbek tilining boyligini, uning ifoda imkoniyatlarini va xalqning chuqur ma’naviy merosini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisa sifatida alohida e’tiborga loyiqdir. Ular orqali nafaqat borliq tasvirlanadi, balki insonning ichki kechinmalari, estetik qarashlari va ruhiy holati ham ifodalanadi. Demak, kosmonimlar til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni namoyon etuvchi muhim vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 680 b.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – 256 b.
3. Nurmonov A. Lingvistika nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 280 b.
4. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013. – 240 b.
5. Abdullayev Y. Stilistika asoslari. – Toshkent: Fan, 2005. – 220 b.